

УДК 94(477)(03)+(092)

М. Мусієнко, д-р біол. наук, проф., акад. НААН України, Л. Остапченко, д-р біол. наук, проф.,
Н. Таран, д-р біол. наук, проф., Л. Бацманова, канд. біол. наук, ст. наук. співроб., В. Стороженко, канд. біол. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

УНІВЕРСИТЕТ СЯТОГО ВОЛОДИМИРА – КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: ГЕНЕЗИС БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (1834-1933)

Наведено історичний нарис розвитку біологічної науки у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за період з 1834-1933 роки.

Ключові слова: біологічні науки, історія, генезис.

Людина – найцінніший скарб будь-якої землі, будь-якого народу. А людський квіт – її еліта, їхній досвід і спадок є найліпшим об'єктом для вивчення історії, оскільки вона є і творцем її, і складовою – живою клітинкою того величезного організму, ім'я якому народ. Виборовши незалежність, на шляху творення нової держави, ми маємо водночас творити своє майбутнє і відтворювати своє минуле, щоб знати тих, хто закладав її підмурки, творив науку і освіту, культуру і мистецтво. Багатобарвне і змістовне минуле та сучасне нашої Alma mater.

У Київському університеті за 180 років існування його кращі вихованці зробили безцінний внесок у справу розвитку не лише вітчизняної, а й світової науки та культури. Університет пишається тим, що в ньому здобули освіту представники біологічної науки В.А.Беєц (1834-1894), О.М.Бах (1857-1946), Д.К.Заболотний (1866-1929), О.В.Топачевський (1897-1975), І.І.Шмальгаузен (1884-1963), М.Г.Холодний (1882-1953), Д.К.Зеров (1895-1971), Ф.Г.Добжанський (1900-1975) та багато інших вчених, які вписали золоті сторінки в його історію і є гордістю української науки. Нам випала щаслива нагода жити і працювати у рік 80-річного ювілею біологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який відзначає свій 180-річний ювілей.

Рівно 180 років тому здійснилася давня мрія української козацької старшини та шляхетства (Костянтин Острозький, Іван Виговський, Іван Мазепа, Кирило Розумовський) про відкриття в Києві університету європейського зразка [4]. Однак, питання заснування Київського університету набуло особливої актуальності лише у ХІХ ст., коли польське повстання 1830-31 рр. змусило царський уряд переглянути свою політику щодо Правобережної України. Адаже якщо до польського визвольного руху царизм сприяв її полонізації, то тепер було розпочато русифікацію Правобережної України. Було закрито всі учбові заклади з польською мовою викладання, в тому числі і Волинський ліцей (м. Кременець), матеріальна база якого стала основою при створенні Київського університету. Для університету було обрано місто Київ, яке на думку імператора Миколи І, за давніх літ до заснування університету було призначене, адже воно рівно доро-

гоцінне для всієї Росії, як колиски святої віри наших предків і разом з тим це місто є першим свідком громадянської їх самобутності [14, 15]. Власне цим наголошувалося майбутня роль університету як провідника російської державності серед польського дворянства Правобережної України. Це був шостий університет царської Росії (вже існували Московський, Казанський, Дерптський, Харківський, Петербургський).

Історія університету бере свій початок від 25 грудня 1833 р., коли було підтримано подання управляючого міністерства освіти графа С. С. Уварова про заснування Імператорського Університету Святого Володимира на базі перенесеного до Києва польського Кременецького ліцею. В цей день було затверджено тимчасовий статут і штат університету [14]. А вже 15 липня 1834 р., у день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира, відбулося урочисте відкриття університету в складі двох факультетів – філософського і юридичного. Філософський факультет мав два відділи: історико-філологічний та фізико-математичний. 18 жовтня 1834 р. на посаді першого ректора Університету наказом імператора Миколи І був призначений 29-річний професор ботаніки Московського університету, українець за походженням, Михайло Максимович – історик, фольклорист, видатний вчений-енциклопедист того часу (рис. 1). Він же став і деканом історико-філологічного відділу. Кременецькі професори викладали в новоствореному університеті більшість фізико-математичних та біологічних наук. У 1835 році почалися заняття і на юридичному факультеті. На думку С.С.Уварова університет був покликаний забезпечити моральне й розумове єднання польського юнацтва з російським у Києві, цьому колись першопрестольному місті Росії [11].

Значною проблемою для університету була відсутність власного приміщення. Керівництво навчального закладу було змушене протягом перших восьми років орендувати декілька приватних будівель капітана Корта на Печерську, зовсім не пристосованих до навчального процесу. Будівництво нового приміщення розпочалось 31 липня 1837 р. за проектом професора архітектури Петербурзької академії мистецтв В. Беретті (рис. 1) і було завершено в 1842р.

А

Б

Рис.1. Перший ректор університету М.О. Максимович (портрет за авторством Т.Г. Шевченка) (А) та автор проекту будинку університету та ботанічного саду архітектор В. Беретті (Б)

Під його безпосереднім керівництвом було зведено будівлю у стилі класицизму, яка і досі використовується як головний корпус університету. Майже водночас із відкриттям університету, а саме в 1835 р. на базі колекційних фондів Кременецького ботанічного саду Волинського ліцею був заснований і ботанічний сад. Закладка постійного ботсаду здійснювалась з жовтня 1841 р. під керівництвом Р.Е.Трауфеттера за планом архітектора В.І.Беретті. У вересні 1849 р. було закінчено спорудження оранжерей, а в 1853 р. навколо території саду побудували огорожу. За перші 10 років існування за чисельністю своїх колекцій сад посів перше місце в країні.

Ботанічний сад функціонує і сьогодні. До його структури входить ботанічний музей, створений у 1934 р. На сьогодні в його фондах налічується понад 20000 гербарних зразків, а в експозиціях представлено більше 2000 натурних експонатів вищих і нижчих рослин. У музеї також експонуються наукові праці, рослинні препарати, гербарні зразки та інші предмети, якими користувався акад. С.Г.Навашин.

Одночасно із заснуванням Ботанічного саду була започаткована наукова бібліотека, в фондах якої тепер налічується понад 40000 книг та журналів з питань ботаніки та інших напрямків біології.

Перехід університету до власного великого приміщення і прийняття в 1842 р. університетського статуту зумовило послідовну розбудову кафедральної системи університету. За словами царського міністра освіти графа С.С.Уварова, університет повинен був служити ґрунтовному вивченню російської мови й словесності, знайомству з установами російськими, іншими словами, – русифікації неруських народів. Попечитель Київського учбового округу фон Брадке вважав, що вченість і спеціалізм – розкіш для даного університету, бо його завдання – підготовка освічених і відданих російському уряду вчителів і чиновників.

У серпні 1837 р. цар Микола I особисто приїхав до Києва і заявив на зборах всіх студентів, що йому "потрі-

бні вірні Вітчизні сини престолу, їх безмежна відданість", інакше "він їх заховає туди, куди ворон кісток не заносить". Щодо професури також, за його словами наука наукою, а моральне виховання студентів, його політичний напрямок згідно з думками царя має бути першочерговим [11]. Та всупереч бажанням імперського уряду перетворити Київський університет на форпост російського самодержавства, у його стінах завжди жили і розвивалися прогресивні ідеї.

Упродовж 1830-1860-х рр. університет був одним із центрів польського національно-демократичного руху. Микола I жорстоко розправився з учасниками руху і вирішив ліквідувати щойно створений університет. Згодом він обмежився його закриттям на рік, що й було зроблено в березні 1839 року. Всі студенти були виключені, а кременецькі викладачі поляки звільнені. На зміну були запрошені переважно німці, вихованці Дерптського університету. Слід нагадати, що пізніше в 1845-1847 рр. також розгорнуло свою діяльність Кирило-Мефодіївське братство. І як свідчить історія, Київський університет з часом перетворився на визнаний національний науковий і культурний центр України. Коридори й аудиторії червоно-колонного красеня нашої Alma mater за різних часів і суспільно-політичних формацій пронизані чистими, справедливими ідеями першого ректора Михайла Максимовича, його побратимів Тараса Шевченка і Миколи Костомарова, пізніше Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Огієнка та багатьох інших видатних особистостей, які ввійшли в історію університету своїми сміливими демократичними і національно окресленими вчинками в боротьбі за долю свого народу та майбуття України.

Вже з першого року заснування університету, серед 13 кафедр філософського факультету була кафедра ботаніки та зоології, яку очолили викладачі Кременецького ліцею – поляки В.Г.Бессер та А.Л.Андржейовський, відповідно (рис. 2).

В.Г. Бессер

А.Л. Андржейовський

Рис. 2. Перші завідувачі кафедрами ботаніки (В.Г. Бессер) та зоології (А.Л. Андржейовський) Університету Святого Володимира

Курс ботаніки також охоплював фізіологію рослин. Водночас з В.Г.Бессером, на кафедрі ботаніки органіологію та фізіологію рослин викладав доктор філософії П.Я. Корноух-Троїцький. В основі їх лекцій були праця "О системах растительного царства" (1823) та підручники першого ректора Київського університету Св. Володимира М.О. Максимовича "Основания ботаники. Органиология" (1828), "Систематика растений" (1831), в

яких розглядалась фізіологічна роль клітин та поняття обміну речовин. Взагалі всі біологічні дисципліни викладали професори бувшого Кременецького ліцею (лекції читались латинською мовою). Пізніше на кафедрі ботаніки працювали Р.Е. Трауфеттер, О.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен, І.Г. Борщов та Я.Я. Вальц, який започаткував новий напрямок – ботаніка нижчих рослин (рис. 3).

Р.Е. Трауфеттер

О.С. Рогович

І.Г. Борцов

І.Ф. Шмальгаузен

Рис. 3. Видатні ботаніки XX століття Університету Святого Володимира

Згідно Університетського статуту від 18 червня 1863 року у складі розряду природничих наук фізико-математичного факультету існували дві самостійні кафедри, кожна з двома відділеннями: (I) ботаніки з відділеннями: 1 – морфології та систематики рослин; 2 –

анатомії та фізіології рослин та зоології (II) з відділеннями: 1 – порівняльної анатомії та систематики тварин; 2 – анатомії людини та фізіології тварин (рис. 4). Короткочасно (1865 р.) курс анатомії та фізіології рослин читав приват-доцент кафедри ботаніки Я.Я. Вальц.

УНИВЕРСИТЕТСКИЙ УСТАВЪ

1863 ГОДА.

САНКТИПЕТЕРБУРГЪ.
ВЪ ТИПОГРАФИИ ГОСАФАТА ОФРЕДКО.
1863.

Именным Высочайшимъ указъ, данный Правительствующему Сенату. 18 июня 1863 г.

Объ измененіи Устава и штатовъ ИМПЕРАТОРСКИХЪ Университетовъ.

УКАЗЪ ПРАВИТЕЛЬСТВУЮЩЕМУ СЕНАТУ.

«Признавъ необходимымъ измѣнить, сообразно современнымъ потребностямъ, дѣйствующіе въ настоящее время въ ИМПЕРАТОРСКИХЪ Университетахъ НАШИХЪ Уставъ и Штаты, МЫ возложили на Министра Народнаго Просвѣщенія представить НАМЪ свои по сему предмету предположенія.

Нынѣ, по разсмотрѣніи въ Государственномъ Совѣтѣ составленныхъ въ слѣдствіе сего проектовъ Устава и Штатовъ, утвердивъ оныя и препровождая въ Правительствующій Сенатъ, повелеваемъ:

1) Уставъ сей и Штаты теперь же ввести въ дѣйствіе въ Университетахъ: С.-Петербургскомъ, Московскомъ, Харьковскомъ, Казанскомъ и Св. Владиміра въ Кіевѣ;

и 2) Отпускъ суммъ на содержаніе означенныхъ Университетовъ въ увеличенномъ, противъ прежняго, размѣрѣ, начать постепенно съ 1-го сентября нынѣшняго года, обращая, на кобы указанныхъ НАМИ Министромъ Финансовъ и Народнаго Просвѣщенія основаніяхъ, дополнителныя по ассигнованію суммъ первоначально на нынѣ существующій въ означенныхъ Университетахъ личный составъ Профессоровъ и Преподавателей, а потомъ уже на прочіи, Уставомъ и Штатами указываемыя потребности.

Правительствующій Сенатъ не оставитъ слѣдовать въ исполненію сего надлежащее распоряженіе.»

На подлинномъ Собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою написано:

„АЛЕКСАНДРЪ.“

Въ Царскомъ Селѣ.
19-го июня 1863 года.

Рис. 4. Університетський устав імператора Олександра II 1863 року

З 1870 р. кафедру ботаніки Київського університету очолив І.Г.Борцов. Отримавши магістерський ступінь, І.Г.Борцов з 1866 р. почав працювати в Київському університеті як приват-доцент. У 1867 р. він захистив докторську дисертацію, а у 1868 р. був обраний екстраординарним професором. В 1866-1873рр. курс анатомії і фізіології рослин вів І.Г.Борцов, який досліджував фізико-хімічні властивості клітини. Завдяки своїм працям І.Г.Борцов став одним з засновників вітчизняної колоїдної хімії. Отже, перші анатомо-фізіологічні досліджен-

ня в Університеті Святого Володимира були започатковані І.Г.Борцовим, Я.Я.Вальцем, а з 1873 р. анатомію та фізіологію рослин розпочав читати Й.В. Баранецький. Отримавши у 1870 р. ступінь магістра ботаніки, він був відраджений на два роки за кордон. Там він займався у Галле (в лабораторіях де-Барі та Гейнца), у Вюрцбурзі (у Сакса), у Лейпцігу (у Кнопа).

Повернувшись на Батьківщину, у 1873 р. отримав ступінь доктора ботаніки і був призначений екстраординарним професором Київського університету, а у

1877 р. став ординарним професором кафедри ботаніки. У 1897 р. Й. В. Баранецький був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук [6]. Впродовж 1873-1898рр. він читав курс анатомії і фізіології рослин. Й.В.Баранецький заснував першу фізіологічну лабо-

раторію і по праву вважається основоположником фізіології рослин в Україні. Фізіологічна лабораторія мала ряд приладів для дослідження ростових процесів у рослин [1]. Він виконав ряд оригінальних досліджень з фізіології проростання насіння, дихання та фотосинтезу (рис. 5).

Рис. 5. Й.В. Баранецький та його найвидатніші досягнення в фізіології рослин

В 1894 році кафедра ботаніки була розділена на кафедру морфології та систематики рослин (С.Г. Навашин) (рис. 6) та кафедру анатомії і фізіології рослин (Й.В.Баранецький). С.Г.Навашин навчався в Медико-хірургічній академії у Санкт-Петербурзі (1874–1878), згодом у 1881 р. закінчив природниче відділення Московського університету. На запрошення К.А. Тімірязєва з 1881 р. працював на університетській кафедрі фізіології рослин, а потім у Петровській рільницькій та лісовій академії (1884–1889 рр.). Будучи хіміком, самостійно вивчав ботаніку, написав перші свої праці з біології та мікології. У 1888 р. С.Г. Навашин склав магістерський іспит з ботаніки в Петербурзькому університеті. Здобувши звання приват-доцента, читав у Московському університеті курс патології рослин. У 1889–1894 рр. вчений працював у Петербурзькому університеті і 1894 р. захистив магістерську дисертацію на тему "Склеротинія у берези". У 1895 р. відкрив явище халазогамії, а ще через рік у Новоросійському університеті здобув ступінь доктора на основі дисертації "Про звичайну березу і морфологічне значення халазогамії".

В 1894 г. після смерті професора Київського університету Святого Володимира І.Ф.Шмальгаузена С.Г.Навашина було запрошено на вакантну посаду завідувача кафедри морфології і систематики рослин. Водночас за сумісництвом він став директором Ботанічного саду університету. С.Г.Навашин став екстраординарним професором ботаніки Київського університету, а 30 квітня 1895 р. був затверджений ординарним професором. Київський період діяльності виявився

найбільш плідним у його творчому житті. Продовжуючи вивчати хворобу сережок берези, він зробив відкриття, що прославило його ім'я у всьому світі: явище подвійного запліднення у рослин. Упродовж наступних 1894–1915 рр. С. Навашин очолював кафедру морфології й систематики рослин Київського університету Святого Володимира. Саме тут С.Г.Навашин дослідив будову ядра і морфологію хромосом різних видів рослин, відкрив супутники хромосом, розробив основи каріології та вперше вказав на її таксономічне значення [6]. Усі свої фундаментальні дослідження він здійснив на власноручно виготовлених приладах – шедеврах мікротехнічного мистецтва. У серпні 1898 р. На засіданні XX з'їзду природодослідників і лікарів у Києві він вперше повідомив про відкрите ним унікальне явище – подвійне запліднення у покритонасінних рослин. Учений обґрунтував походження ендосперму покритонасінних і явище ксенії. Його лабораторії стали місцем паломництва вчених з усього світу. У 1924 р. С.Г.Навашина було обрано академіком Всеукраїнської академії наук. С.Г.Навашин за час роботи на кафедрі ботаніки (1894-1914) сформував широко відому цитолого-ембріологічну школу, а відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин на прикладі *Lilium martagon* та *Fritilaria tenella* влітку 1898р. принесло світову славу Київському університету. Його учнями були М. Цінгер, Г. Левитський, В. Фінни, Л. Делоне, М. Холодний [10]. Ученем вченого був і його син Михайло Навашин – цитолог і цитогенетик, який вперше здійснив аналіз хромосом людини [8].

Рис. 6. С.Г. Навашин та його всесвітньовідомі відкриття

Впродовж 1900-1916 року кафедру анатомії та фізіології рослин очолював К.А. Пурієвич. Костянтин Адріанович Пурієвич народився в Житомирі 28 травня 1866 р., закінчив університет Святого Володимира (1889) і працював у ньому до кінця життя. Основні наукові праці К. А. Пурієвича присвячені обміну речовин під час дихання та фотосинтезу рослин. Йому ж належить низка оригінальних досліджень з питання вивчення коефіцієнта дихання у пліснявих грибів. К. А. Пурієвич виявив, що

процес цього дихання має певні закономірності, які залежать від характеру та кількості поживного середовища. Він вивчав проблему фіксації молекулярного азоту мікроорганізмами та зробив висновок, що цей процес можуть здійснювати плісняві гриби *Aspergillus niger* і *Penicillium glaucum*. Впродовж 1906-1933 рр. на кафедрі анатомії та фізіології рослин працював вчений із світовим ім'ям М.Г.Холодний, який провів блискучі дослідження з фітогормонології, екології рослин, мікробіології (рис. 7).

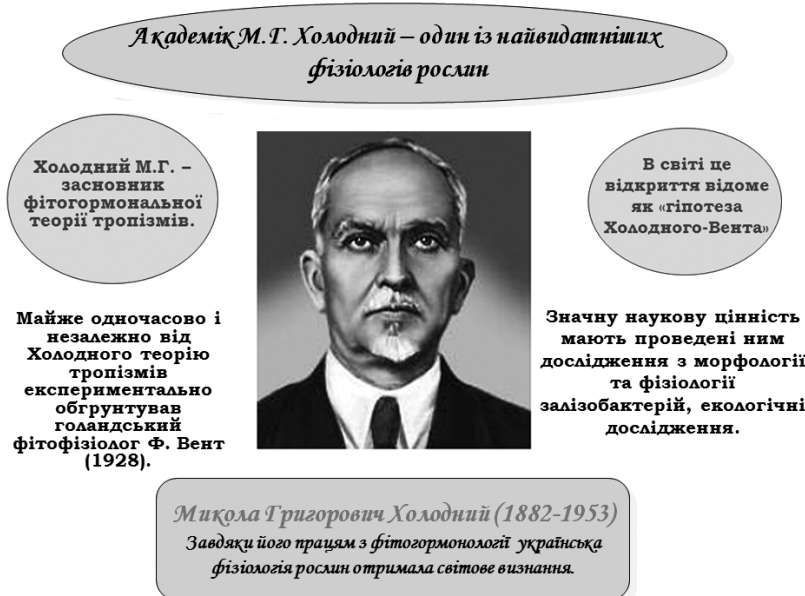

Рис. 7. М.Г. Холодний – видатний вітчизняний фізіолог рослин, засновник фітогормональної теорії тропізмів

Уперше на цій кафедрі з 1912 року М.Г.Холодний вів курс мікробіології. Завідувач кафедри К.А. Пурієвич пропонує йому взяти на себе викладання курсу мікробіології. М.Г. Холодний погоджується за умови творчого відрядження для підготовки даного курсу в одній з кра-

щих на той час лабораторій мікробіології Василя Леонідовича Омелянського в Петербурзькому Інституті експериментальної медицини, де ще працювали старі співробітники та були живі традиції славної епохи видатного вченого-мікробіолога С.М.Виноградського.

Тут він знайомиться також і з відомим мікробіологом, майбутнім президентом Української Академії наук, епідеміологом Д.К. Заболотним. За 2,5 місяці кропіткої, безперервної праці в лабораторії та бібліотеці він засвоїв методику мікробіологічних досліджень, розробив практикум та апробував програму курсу загальної мікробіології.

В осінній семестр 1912 року, продовжуючи виконувати обов'язки асистента кафедри фізіології та анатомії рослин, М.Холодний розпочав читати курс

мікробіології з практичними заняттями для студентів ботаніків та агрономів.

Широко відому наукову ботанічну школу систематиків та флористів нижчих і вищих рослин (Д.К. Зеров, О.В. Топачевський, О.М.Окснер, П.Ф.Оксюк, О.Л.Липа та ін.) створив О.В.Фомін, який впродовж буремних переломних років (1914-1930 рр.) очолював кафедру, ботанічний сад університету і фактично очолював всю ботанічну науку того періоду на теренах сучасної України (Рис. 8).

О.В. Фомін

Д.К. Зеров

Я.С. Модилевський

О.В. Топачевський

О.Л. Липа

Рис. 8. Відомі ботаніки Київського університету XX століття

На кафедрі зоології впродовж різного часу від заснування і до реорганізації університету в 1920р. працювали О.Ф.Міддендорф, Е.Е.Мірам, К.Ф. Кесслер, О.М.Паульсон, О.О.Ковалевський, М.В.Бобрецький, О.О.Коротнєв, В.К.Совинський, О.М.Северцов, М.М. Воскобойников, І.І.Шмальгаузен, С.Ю.Кушакевич, В.П. Поспелов (рис. 9).

Розвиток зоологічної науки в університеті інтенсивно розпочався з досліджень К.Ф. Кеслера, якого заслужено називають основоположником вітчизняної фауністики та О.О.Ковалевського – засновника порівняльної ембріології. Вони започаткували два основні напрямки наукових досліджень зоологів університету другої половини XIX – першої чверті XX ст., а саме фауністичної та морфологічної.

Велика заслуга в розвитку зоології належить М.В.Бобрецькому, який працював в університеті впродовж 1866-1907 рр., пройшовши шлях від студента до декана і ректора. Він автор першого двотомного вітчизняного підручника для університетів "Основания зоологии" в трьох випусках 1884-1887 рр. та однотомного "Учебника зоологии", які витримали низку видань і відіграли вагомe значення в підготовці кадрів біологів.

Впродовж 25 років (1887-1912) працював на кафедрі О.О.Коротнєв, який читав курс загальної зоології і дослідження якого присвячені ембріології, анатомії та філогенетиці тварин. В основному за власний кошт, він організував біологічну станцію на Середземному морі на півдні Франції, на якій проводили свої дослідження не лише вітчизняні, а й вчені багатьох країн світу (існує до тепер в складі Парижського університету [8]).

Майже 40 років (1877-1917) віддав кафедрі В.К.Совинський, другий за внеском після Кеслера дослідник фауни України. Зоологи, які працювали в університеті з дня його відкриття і до реорганізації в 1920 році виконали фундаментальні дослідження в галузі фауністики, систематики і морфології тварин, ентомології та зоогеографії.

Ще один вагомий напрямок зоологічних досліджень – морфологічний, започаткував в університеті видатний вітчизняний вчений О.М.Северцов (1903-1911 рр.), а продовжив його учень М.М.Воскобойников – видатний морфолог, засновник нового функціонального напрямку порівняльної анатомії, який без перерви пропрацював на кафедрі з 1903 по 1942 рік.

О.Ф. Міддендорф

К.Ф. Кесслер

О.М. Северцов

О.О. Ковалевський

О.О. Коротнев

І.І. Шмальгаузен

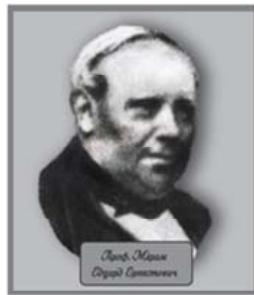
М.М. Воскобойніков

Рис. 9. Відомі вітчизняні зоологи, які працювали в Київському університеті впродовж середини XIX – першої половини XX століття

Світове визнання у галузі порівняльно-ембріологічних досліджень та еволюційного вчення набули роботи вчених університету, корифеїв біологічної науки О.О.Ковалевського, О.М.Северцова та І.І. Шмальгаузена.

У 1841 році в університеті був відкритий медичний факультет, де функціонували кафедри: нормальної анатомії (М.І. Козлов); нормальної фізіології (Е.Е. Мі-

рам); гістології, ембріології та порівняльної анатомії (П.І. Перемежко), фармакології (Ю.П.Лауденбах) [7]. На факультеті успішно працювали О.П. Вальтер, В.Б. Томса, В.О.Бец, О.Л.Рева, С.І.Чир'єв та найвидатніший фізіолог Київського університету В.Ю.Чаговець – основоположник сучасної електрофізіології (рис. 10).

Е.Е. Мірам

О.П. Вальтер

В.Б. Томса

С.І. Чир'єв

В.Ю. Чаговець

Рис. 10. Видатні фізіологи університету II половини XIX – першої половини XX століття

фізіологічний напрямок частково розвивався і на кафедрі фармакології (В.І.Дибковський). Біохімічні дослідження проводились на кафедрах загальної хімії та

фізики і лише за університетським статутом 1884 р. вперше було засновано кафедру медичної хімії з окремою лабораторією для наукової роботи (О.О. Шеффер,

В.Ф. Кістяковський, О.О. Садовень, А.Г. Ракочі). У 1920 р. на базі медичного факультету університету було відкрито Київський медичний інститут, куди перейшла і ця кафедра.

За статутом 1842 р. від існуючої кафедри технології, сільського господарства, лісівництва і архітектури було також виділено самостійну кафедру сільського господарства і лісівництва (І.Ф.Якубовський), яку з 1890 р. реорганізовано в кафедру агрономії (С.М.Богданов), яка проіснувала до 1919 року. Професор С.М. Богданов створив перший в Європі сільськогосподарський ботанічний сад та агротехнічну лабораторію. Він науково обґрунтував методи оцінки доступності ґрунтової вологи для рослин, випередивши в цьому майже на чверть століття американських дослідників Л. Брігса та Г.Шанца. Ці результати стали надбанням світової науки, фундаментом вчення про водний режим рослин.

В різні роки деканами фізико-математичного факультету працювали Р.Трауфеттер (1843-1847 рр.), К. Кеслер (1856-1860, 1861-1862 рр.), К.Пурієвич (1907-1910 рр.).

Таким чином, в різний час з перших років його заснування в університеті працювали талановиті видатні вчені-біологи (М.О.Максимович, Р.Е.Траутфеттер, О.С. Ро-

гович, Ш.Ф. Шмальгаузен, І.Г. Борщов, С.Г. Навашин, Й.В. Баранецький, К.А.Пурієвич, О.В.Фомін, К.Ф. Кесслер, О.О.Ковалевський, О.О.Коротнєв, О.М.Сєверцов, М.М. Воскобойніков, І.І. Шмальгаузен, П.І.Перемержко, М.М. Воскресенський, О.П. Вальтер, В.О. Беє, О.Ф. Міддендорф, С.І. Чир'єв, В.Ю.Чаговець, О.А. Садовень та багато інших), які своїми важливими відкриттями принесли світову славу нашому університету. Навіть цей короткий огляд є свідченням того, що біологи університету Св. Володимира впродовж 1833-1917 рр. зробили вагомий внесок в дослідження флори і фауни України, вивчення окремих груп рослин і тварин, формування наукових шкіл, розвиток нових галузей біологічної науки та підготовку кадрів високого фаху [9].

Надзвичайно складні часи пережив Київський університет Святого Володимира в часи першої світової війни та революційних подій 1917 року. Восени 1915 р. університет, за винятком медичного факультету, був евакуйований до Саратова і повернувся до Києва вже восени 1916р. Цей переїзд завдав багатьох збитків лабораторіям, науковому обладнанню та й всьому колективу університету (рис. 11).

Рис. 11. Університет Святого Володимира (1915 р.)

Особливо гостра класова боротьба розгорнулася після революційних подій 1917 року, в часи Української Народної Республіки (УНР), Гетьманату, Директорії (1917-1919 рр.) та в період німецької, денікінської, більшовицької окупації. Як відомо, до революції в нашій державі не було жодної української школи.

Після ліквідації самодержавства наполегливі вимоги українських студентів і викладачів, пов'язані з відкриттям українознавчих кафедр і запровадженням української мови викладання, змусили нову владу в Петрограді піти на окремі поступки. 27 червня 1917 р. Міністерство народної освіти розробило положення про відкриття в Університеті Святого Володимира чотирьох українознавчих кафедр. 5 вересня 1917 р. відповідне подання Міністерство спрямувало Тимчасовому уряду. 19 вересня 1917 р. уряд прийняв постанову про створення українознавчих кафедр у Київському університеті. Однак у січні 1918 р. політичні події, що розгорнулися в Україні, відтіснили ці проблеми на задній план.

Зі створенням у Києві Центральної Ради у березні 1917 р. десятки викладачів і сотні студентів університету взяли активну участь у боротьбі за незалежність України. Найгероїчнішою сторінкою цих самостійницьких змагань став подвиг студентів Київського університету, здійснений під Крутами. На початку січня 1918 р. на заклик лідерів Української Народної Республіки (УНР) понад триста київських студентів і гімназистів об'єдналися в студентський курінь. Перша сотня добровольців (130 осіб) під командуванням сотника-

студента Андрія Омельченка вела важкі оборонні бої, захищаючи 29 січня 1918 р. важливий залізничний вузол – станцію Крути на Чернігівщині, стримуючи наступ російських більшовицьких частин на Київ.

За часів УНР було відкрито Київський народний університет, що працював в стінах університету Св. Володимира в другу зміну. У період існування Української держави за Гетьмана П.Скоропадського Університет Святого Володимира набув офіційного статусу російського університету Києва. Поряд з ним, у липні 1918 р. було створено Київський український державний університет. Весь цей час на фізико-математичному факультеті працювали кафедри ботаніки, зоології та порівняльної анатомії, штати яких були недоукомплектовані. В надзвичайно важких умовах продовжував свою роботу і зоомузей університету. Під час Першої світової війни у 1915 р. Музей було евакуйовано до Саратова. Після повернення додому він тільки у 1917 р. розпочав відновлювати свою експозицію та наново упорядковувати фондові колекції. Незважаючи на несприятливі матеріальні обставини доби Незалежності експозицію було відновлено і саме улітку-восени 1918 р. в незалежній Українській Державі Музей знову відчинив двері для широкої публіки, яка потужним потоком наповнила експозицію. У добу Незалежності 1917-1921 рр. Музей стає ініціатором багатьох цінних починань у справі вивчення фауни України, видатна роль у цьому належала С.Ю. Кушакевичу.

У лютому 1919 р. більшовики зайняли Київ. Університет Святого Володимира та Київський український державний університет було об'єднано в одну установу – Київський університет – із головним завданням підготовки радянської інтелігенції [2, 12, 13].

З 1919 р. на території радянської України починає діяти Народний комісаріат освіти, що відповідав за розвиток шкільної, середньої та вищої освіти. В університетах скасовувалися всі так звані "буржуазні пережитки", а самі вони втратили будь-яку автономію: було ліквідоване керівництво університетів (ректори, проректори), замість них вводилась посада комісара вузу, крім цього, відмінялись всі вчені ступені та звання. Проте, навіть у такому вкрай обмеженому вигляді університети, на думку керівників Наркомату освіти УРСР, не мали права на існування. Вони були оголошені "буржуазними" центрами, і внаслідок цих реформ у 1920 р. Київський університет (поряд з іншими університетами України) було розформовано. На базі медичного факультету було організовано окремий медичний інститут, юридичний факультет передано Інституту народного господарства.

Таким чином, весна 1920 р. була останньою в історії університету Святого Володимира. Більшовики ліквідували всі університети. За розпорядженням Наркомосвіти УРСР №38 від 23 липня 1920р. на базі університету, ліквідованого цим же розпорядженням, було створено Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова (ВІНО), який з 1926р. також називався Київський інститут народної освіти (КІНО). В ньому функціонував шкільний факультет, що мав відділ природничих наук з підвідділом органічної природи та циклами: ботанічним, зоологічним та антропологічним [13]. Зокрема, у звіті Вищого інституту народної освіти (ВІНО), датованому 1 вересня 1921 р. йдеться: "... ВІНО ім. Драгоманова поділяється на такі факультети, відділи та цикли:

І. Факультет шкільної освіти: А. Відділ гуманітарний: цикли: 1) філософський, 2) лінгвістичний, 3) літературний, 4) історичний, 5) історії мистецтва, 6) історико-соціальний. В. Відділ природничий: а) Підвідділ фізико-математичний: цикли: 7) математичний, 8) механічний, 9) фізичний, 10) астрономо-геодезичний, 11) геофізичний. б) Підвідділ неживої природи: цикли: 12) хімічний, 13) геологічний. В) Підвідділ живої природи: цикли:

14) ботанічний, 15) зоологічний, 16) антрополого-географічний..." [3].

У радянський час після ліквідації Київського університету до складу створеного натомість Київського інституту народної освіти ввійшов і зоомузей. Проте у складі КІНО зоомузей не розвивався, цього не потребував новий заклад, де читання курсу зоології було значно скорочено. Хронічна нестача у КІНО коштів на зарплату призвела до того, що працівники колишнього університетського зоомузею масово переходили на роботу до Української академії наук, передаючи до зоомузею УАН свої колекційні матеріали. Та незважаючи на майже п'ятнадцятирічній КІНО-поневір'яння, зоомузей вижив як окремий просвітницький та науковий підрозділ і дочекався часів, коли 1933 р. радянська влада змусила була відновити Київський університет (Постанова РНК УРСР про організацію на Україні державних університетів від 10 березня 1933 р.) [3].

Слід відмітити, що майже щороку змінювалася структура ВІНО. Коли вузи змушені були включитися за рішенням партії в боротьбу за колективізацію сільського господарства в 1929 р. було сформовано агробіологічний факультет [14]. В 1930 р. на базі ВІНО було створено три інститути – Інститут соціальної освіти (згодом Київський педагогічний інститут ім. О.М.Горького), Інститут професійної освіти та Фізико-хіміко-математичний інститут. Деякий час Інститут професійної освіти мав в своєму складі агробіологічний факультет. Та не зважаючи на багаторазові реорганізаційні зміни, завжди серед основних дисциплін в навчальних планах були курси ботаніки, анатомії і фізіології рослин, зоології хребетних, зоології безхребетних, анатомії і фізіології людини [15].

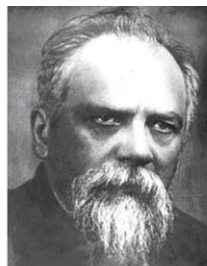
Серед відомих вчених, що успішно працювали у ВІНО, КІНО були – академіки АН УРСР О.В.Фомін, І.І.Шмальгаузен, М.Г.Холодний, професори – В.В.Фінн, Д.К.Зеров, П.Ф.Оксіук, М.М.Воскобойніков, В.М. Артоболевський (рис. 11). Весь цей нелегкий час продовжував працювати М.Г.Холодний. Багато часу приділяв М.Г.Холодний підготовці молодих кадрів, навчальній роботі на кафедрі фізіології та анатомії рослин. Лише за ці роки під його керівництвом закінчили аспірантуру 15 осіб. Це були представники сільської інтелігенції, майбутні вчителі, в основному українці.

О.В. Фомін

В.В. Фінн

В.М. Артоболевський

Рис.11. Відомі вітчизняні вчені, які працювали у ВІНО

В 1925 р. в університеті зазвучала українська мова, спробував викладати українською і М.Г.Холодний. Вже через рік він настільки оволодів нею, що не лише став писати українською свої праці, а й здійснював переклади з російської, німецької та редагування наукової та навчальної літератури. Враховуючи заслуги М.Г. Холодного у справі відродження української культури в після-революційні роки – викладанням бездоганною українською мовою, робота над науковою термінологією, редагування підручників, написання науково-популярних

статей для робітників і селян, лекторська діяльність, вагомі успіхи в науковій роботі, визнання їх світовою науковою громадськістю, Київський інститут народної освіти та академік О.В.Фомін рекомендували його кандидатуру для обрання дійсним членом АН УРСР. Як академік з 1929р. він очолив науково-дослідну кафедру фізичної фізіології рослин в системі Академії та керував відділом фізіології рослин Інституту ботаніки в системі УпрНауки, а пізніше, – сектором фізіології рослин в реорганізованому в 1934р. Інституті ботаніки АН УРСР [5].

Проте в навчальних планах ВІНО, КІНО фахові дисципліни були на останньому місці. Було запроваджено хибну лабораторно-бригадну систему навчання, практику "колективного" складання іспитів тощо [12]. Згідно раніше прийнятої хибної постанови Наркомосвіти УРСР вузи повинні займатися лише навчальною роботою, тоді як наукова робота мала бути зосереджена в АН УРСР. Це заважало розвитку наукових досліджень у вузах. У результаті кардинальної реформи вища освіта України почала суттєво відрізнялася від вищої школи в радянській Росії. Зокрема, у РРФСР університети, хоч і втратили своє значення, ліквідовані не були і працювали у Москві, Ленінграді та інших російських містах. Тому уніфікація стала одним із найважливіших завдань політики радянської влади в освітній галузі на рубежі 1920-30-х рр. Необхідно було перебудувати всю вищу систему освіти за єдиним російським зразком.

Відсутність класичної університетської освіти призвела також до зменшення кількості наукових і професорсько-викладацьких кадрів, втрати університетських освітніх і наукових традицій та падіння загального рівня вищої освіти, адже за весь період після закриття університетів їм не було знайдено рівноцінного заміника. Загалом, стала очевидно неспроможність радянської влади успішно організувати діяльність вищих навчальних закладів, не спираючись на позитивний досвід революційної вищої освіти.

В поліпшенні якості роботи вищої школи в УРСР вагомою стала Постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. та РНК СРСР від 11 жовтня 1932 р. "Про учбові програми і режим у вищій школі і технікумах". Для її виконання було розпочато роботу щодо підвищення рівня теоретичної і практичної фахової підготовки випускників вузів. Та найважливішим був той факт, що Постанова передбачала відтворення університетів у тих республіках, де вони були відсутні, в тому числі і в Україні. Зокрема, у "Постанові РНК УРСР про організацію в Україні державних університетів", датованій 10 березня 1933 р. йдеться: "...1. Організувати на Україні у віданні Народного Комісаріату освіти УРСР державні університети як вищі навчальні заклади, що готують висококваліфікованих фахівців загальнонаукових дисциплін та викладачів у середніх навчальних закладах... 2. Відкрити університети в Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську від 1 вересня 1932 року, організуючи їх на базі фізико-хімічних інститутів та інститутів профосвіти, що є в цих містах у складі таких факультетів:...б) Київський університет: фізико-математичний, природничий, хіміч-

ний, географічний, філософсько-історичний та літературно-лінгвістичний..." [3].

Згідно з даною Постановою колегія Наркомосвіти УРСР ухвалила з вересня 1933 року відкрити в Києві на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту Київський державний університет (в складі 6 факультетів, серед яких був і біологічний (природничий). Водночас було відкрито Харківський, Одеський та Дніпропетровський університети. Перед ними ставилося завдання підготовки через аспірантуру викладачів для вищої школи, науковців для науково-дослідних інститутів, заводських наукових лабораторій і дослідних станцій. Ці вищі навчальні заклади мали зосередити підготовку наукових кадрів для всіх найважливіших галузей науки.

Тринадцятирічний період різноманітних експериментів з вищою освітою в Україні закінчився. Живучи в постійних злиднях, переслідувані й репресовані за абсурдними звинуваченнями, професорсько-викладацький склад Університету зумів відновити університетську освіту. У 1934 р. Київський державний університет відзначив свій 100-річний ювілей. На той момент було відновлено його структуру, розпочато активну наукову та педагогічну діяльність.

Список використаних джерел

1. Гамалія В.М. Розвиток мікології та фітопатології в Київському університеті у другій половині XIX ст. Вісник НТУ"ХПІ", 2013, №10 (984, – с.13-20)-?
2. Історія Київського університету. – К., 1959. – Вид.КДУ, с. 617.
3. Киевский университет : документы и материалы. 1834-1984 / [сост. В. А. Замлинский; ред. кол. : М. У. Белый, Л. В. Губерский, И. И. Ляшко и др.]. – Киев, 1984. – 191 с.
4. Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII ст. "Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва". – К., 1931.
5. Мусієнко М.М. Золоті імена України, народжені університетом імені Святого Володимира: Микола Григорович Холодний. Укр.Ботан. журн., 2003. – Т.60. – №3. – с.326-347.
6. Навашин С.Г. Автобіографія. Журн. Рус. Бот.об-ва., 1928. – Т.18. – №1-2. – с.7-14.
7. Нариси історії біологічного факультету. – К., 2004, Фітосоціо-центр, 276 с.
8. НАРОДЖЕНІ УКРАЇНОЮ. Меморіальний альманах. У 2-х т. – К.: ЄВРОІМДЖ, 2002. – Т.2. – С. 210–211.
9. Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. – К.: вид.КДУ, 1935. – 325 с.
10. Романець О.В. Наукова школа С. Г.Навашина в галузі цитогенетики Наука і наукознавство, 2013. – №3. – с. 112-121.
11. Селецкий П.Д. Записки, ч.1, 1821-1846 гг. – К., 1884.
12. ЦДАРЖ УРСР, ф.166, оп.18, 1932, спр.155, арк.31.
13. ЦДАРЖ УРСР, ф.166, оп.3, 1920, спр.324, арк.82.
14. ЦДІАЛ, ф.733, оп.69, 1833 р., спр.111, арк.64.
15. ЦДІАЛ, ф.744, "Височайші" укази, рескрипти і "найпідданіші" доповіді по міністерству народної освіти(колекція), оп.1, 1833.

Надійшла до редколегії 17.03.14

Н. Мусієнко, д-р биол. наук, проф., акад. НААН України, Л. Остапченко, д-р биол. наук, проф.,
Н. Таран, д-р биол. наук, проф., Л. Батманова, канд. биол. наук, ст. науч. сотр., В. Стороженко, канд. биол. наук
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

УНИВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВЛАДИМИРА – КИЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ: ГЕНЕЗИС БИОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ (1834-1933)

Приведены исторический очерк развития биологической науки в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко за период с 1834-1933 годы.

Ключевые слова: биологические науки, история, генезис.

M. Musienko, Dr. of Sci., Prof., Academician of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
L. Ostapchenko, Dr. of Sci., Prof., N. Taran, Dr. of Sci., Prof., L. Batsmanova, PhD, Senior Research Scientist, V. Storozhenko, PhD
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FROM ST.VOLODYMYR UNIVERSITY TO KYIV STATE UNIVERSITY – THE GENESIS OF BIOLOGICAL SCIENCE (1834-1933)

The historical overview of the development of biological science at the Kiev National Taras Shevchenko University for the period 1834-1933 years was given.

Key words: biological science, history, genesis.